

واکاوی مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی در کتب درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی مبتنی بر آموزه‌های نهج البلاغه

زهرا صالحی متعهد^۱، هاجر باختری^۲، زهرا سادات سیدین^{۳*}

چکیده

هدف پژوهش حاضر، بررسی مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی در نهج‌البلاغه و انطباق آن با محتوای کتب مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی در سال تحصیلی ۱۳۹۹ است. روش پژوهش، تحلیل محتوای تلفیقی است. در بخش نخست، مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری از نهج‌البلاغه (به‌روش تحلیل و تفسیر مفهومی) استخراج و سپس براساس مؤلفه‌های احصاء شده، به تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی به شیوه قیاسی پرداخته شده است. مؤلفه‌های مستخرج از نهج‌البلاغه (شامل ۱۳ مؤلفه و ۲۵ زیرمؤلفه) عبارتند از: ملاحظت با حیوانات، محافظت از محیط طبیعی و انسانی، مودت و مهربانی با مردم، دگرخواهی، تاب‌آوری، عدالت‌ورزی، تکلیف-محوری، حمایت‌گری، موعظه‌گری، سازگاری اجتماعی، همکاری و تعاون، نظم اجتماعی و مشارکت اجتماعی. در بخش دوم، مؤلفه‌های احصایی از نهج‌البلاغه به کتاب مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی عرضه شد. در نتیجه تحلیل محتوای این کتاب، در مجموع ۶۰۵ مؤلفه در حوزه مسئولیت اجتماعی یافت شد که از پراکندگی یکسانی در پایه‌های مختلف برخوردار نبود (۱۸۳ مورد در پایه چهارم، ۳۲۰ مورد در پایه پنجم و ۱۰۲ مورد در پایه ششم). در این بین پایه پنجم تعداد بیشتری از مؤلفه‌ها را در خود جای داده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که هرچند میزان توجه به مؤلفه‌های مختلف در کتاب متفاوت است، اما تمامی مؤلفه‌های مستخرج از نهج‌البلاغه در کتاب درسی مطالعات اجتماعی انعکاس دارند. از مجموع مؤلفه‌های شناخته شده در کتاب درسی مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی، بیشترین توجه به مؤلفه‌های حیطه مهارت (با ۶۲ درصد) است که با اهداف آموزشی ذکر شده برای این کتاب منطبق است. همچنین ۵۰ درصد از مؤلفه‌ها در قالب متن کتاب عرضه شده‌اند و تصاویر و فعالیت‌ها به ترتیب در جایگاه بعدی قرار دارند. براساس نتایج پژوهش توازن محتوای کتب مطالعات اجتماعی براساس مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری از نظر تصاویر، فعالیت‌ها و متن و همچنین میزان توجه به مهارت‌ها و محتوای دانشی و نگرشی در طراحی کتب مذکور پیشنهاد می‌شود.

واژگان کلیدی: مسئولیت‌پذیری، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، تربیت اجتماعی، کتاب مطالعات اجتماعی، نهج‌البلاغه

zsalehi22@gmail.com

۱- دکترای فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه لباچفسکی، روسیه.

bakhtary110@ymail.com

۲- استادیار گروه معارف اسلامی دانشکده غیردولتی و غیرانتفاعی رفاه، تهران، ایران.

۳- نویسنده مسئول: دانش‌آموخته کارشناسی ارشد رشته علوم تربیتی، گرایش آموزش ابتدایی، دانشکده غیردولتی و غیرانتفاعی رفاه، تهران، ایران.

z123seyedin@gmail.com

بیان مسئله

یکی از مسائل تربیتی که در عملکرد افراد و روحیه دانش‌آموزان نقش تعیین‌کننده‌ای دارد، مسئله مسئولیت‌پذیری است. این مهارت اجتماعی مهم، فرد را برای انجام وظایف و زندگی اجتماعی آماده می‌کند. مسئولیت‌پذیری از مهم‌ترین مفاهیمی است که در بستر اجتماعی معنا پیدا می‌کند. چنانچه مشخص است، نظریه‌پردازان مختلف اعم از اسلامی و غیراسلامی، این مفهوم را در ابعاد مختلف مورد بررسی قرار داده و هر یک بر بعد یا ابعادی از آن تأکید داشته‌اند. از منظر آموزه‌های دینی همچون نهج‌البلاغه، انسان مؤمن، انسانی متعهد و پاسخگو نسبت به اعمال و رفتار خود و همچنین نسبت به سایر افراد جامعه و محیط پیرامونش است. مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان از جمله مهارت‌های مهم اجتماعی است و زمانی بروز پیدا می‌کند که وجدان جمعی بیدار شده، پرورش یابد. وجدان جمعی به معنی تعهد، مسئولیت‌پذیری، احساس تکلیف الهی و پاسخ‌گویی است. یکی از تأثیرگذارترین نهادها در کشورهای در حال توسعه، مدارس ابتدایی هستند که مسئولیت‌پذیری را از بدو ورود به مدرسه به دانش‌آموزان می‌آموزند تا به‌عنوان یک مهارت اجتماعی از آن استفاده کنند. مسئولیت‌پذیری اجتماعی به ایجاد جامعه‌ای متعهد و وظیفه‌شناس کمک بسیاری خواهد کرد. یکی از مسائل مشترک بین مدارس جهان، مسئولیت اجتماعی آن‌ها در قبال خود، محیط اطراف و افرادی است که در کنار هم در یک جامعه زندگی می‌کنند (داداشی کلایی، ۱۳۹۵، ص ۶). پژوهش حاضر بر این پیش‌فرض مبتنی است که محتوای آموزشی و برنامه درسی مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی می‌تواند در ترویج مهارت‌های اجتماعی از جمله مسئولیت‌پذیری اجتماعی نقش مؤثری ایفا کند.

در نهج‌البلاغه، اصول و قواعدی برای آموزش مسئولیت‌پذیری فردی و جمعی توصیه شده است که برای آموزش می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد. از منظر قرآن و نهج‌البلاغه آدمی نسبت به جمع و جامعه‌ای که در میان آن‌ها زندگی می‌کند، بی‌اراده نیست. با بررسی دیدگاه‌ها و نظریه‌های مختلف در جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و روان‌شناسی اجتماعی مشخص شد که مسئولیت‌های فردی و اجتماعی از اهمیت و ضرورت برخوردار است. در مقابل دیدگاه‌های مدرن، دیدگاه اسلام و نهج‌البلاغه به مسئولیت‌پذیری فردی و اجتماعی تأکید کرده و آن را یکی از مهارت‌هایی می‌داند که از دوران کودکی باید از طریق نظام‌های تعلیم و تربیت مد نظر قرار گیرد (ایمانی، ۱۳۹۰، ص ۳۹).

مسئولیت‌پذیری ابتدا در بستر خانواده و در ادامه توسط آموزش و پرورش، نهادینه و به‌صورت یک ارزش و هنجار به کودکان آموخته می‌شود تا افراد در جامعه بزرگتر بتوانند از عهده مسئولیت‌ها به‌خوبی برآیند. مدرسه نهادی است که رشد اجتماعی و مسئولیت‌پذیری در آن پرورش می‌یابد و داده‌ها و یافته‌های علمی و دانشی به دانش‌آموزان آموخته می‌شود. این دانش زمانی که با مهارت‌های اجتماعی تلفیق شود، به مسئولیت‌پذیری منجر خواهد شد (ناصری، ۱۳۹۶، ص ۳۹).

از آنجاکه آموزش دوره ابتدایی به‌عنوان پایه و زیربنای آموزش‌های بالاتر مطرح می‌شود و در واقع سنگ‌بنای نظام آموزشی به‌شمار می‌آید، توجه اساسی به این دوره را دارای اهمیت می‌کند. محتوای کتاب‌های این دوره در ذهن دانش‌آموزان، نخستین نقشه‌هایی هستند که بر ذهن پاک و سفید آن‌ها نقش می‌بندد. دانش‌آموزان

با خواندن و درک مفاهیم این کتاب‌ها می‌توانند نخستین آگاهی‌ها را درباره آداب و رسوم، قوانین و مقررات و مهارت‌های اجتماعی به دست آورند (دهقانی، ۱۳۸۸).

یکی از دروسی که با هدف مهارت‌آموزی دانش‌آموزان در دوره ابتدایی تدوین یافته، «برنامه درسی مطالعات اجتماعی» است. مطالعات اجتماعی در دوره ابتدایی علاوه بر آموزش و پرورش دانش‌آموزان، راهنما و راهگشای حرکت افراد در جامعه در جهت مقابله با مسائل جامعه است تا آن‌ها را برای حل مشکلات پیش‌رو تربیت کند (ناصری، ۱۳۹۶، ص ۵۵). محتوای مطالعات اجتماعی، بستری برای پرورش مهارت‌های زندگی اجتماعی است. در این برنامه درسی، دانش‌آموزان با وظایف و تکالیف شهروندی مورد نظر در جامعه خود آشنا شده و به تدریج مهارت‌های لازم در جهت زندگی اجتماعی را یاد می‌گیرند. محتوای آموزشی مطالعات اجتماعی این قابلیت را دارد که دانش‌آموزان را در تصمیم‌گیری‌ها، مشارکت‌های اجتماعی و زندگی اجتماعی ترغیب و تشویق کند (فلاحیان، آرام، نادری و احمدی، ۱۳۹۱، ص ۶۰). هدف اصلی برنامه درسی مطالعات اجتماعی، تربیت شهروند مطلوب است که هم در سند تحول و هم در آموزه‌های دینی به مؤلفه‌های این بعد از تربیت اشاره شده است. به نظر می‌رسد کسب مهارت‌های شهروندی از جمله مسئولیت، اگر برگرفته از آموزه‌های اسلامی همچون نهج‌البلاغه باشد، در بعد نگرشی و عملکردی دانش‌آموزان مؤثر خواهد بود.

در دین اسلام تأکیدات بسیاری درباره مسئولیت‌پذیری وجود دارد. چرا که انسانی که خود را تابع و پیرو هیچ قانون و مذهبی قرار نمی‌دهد و زیر بار هیچ مسئولیتی نمی‌رود، نمی‌تواند روح زندگی دینی را درک کند (نجفی و سبحانی‌نژاد، ۱۳۹۳). امام علی (ع) حیطه مسئولیت‌پذیری را بسیار گسترده تعیین کرده و از کارگزاران و کارکنان خود خواسته تا نسبت به تمامی کارها و اقدامات و نیز روابط و مناسبات خود در برابر دیگران مسئولیت‌پذیر باشند: «از خدا بترسید در حق بندگان و شهرهایش؛ زیرا شما مسئولید، حتی در برابر سرزمین‌ها و چارپایان» (دشتی، ۱۳۸۱، خطبه ۱۶۷، ص ۳۲۱). در پژوهش حاضر، پژوهشگران از میان منابع اسلامی، نهج‌البلاغه را برای استخراج مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی انتخاب کرده‌اند؛ منبعی که بی‌تردید پس از قرآن کریم گران‌قدرترین و ارزشمندترین میراث فرهنگی اسلام است. در ادامه به تعریف مفاهیم مسئولیت و مسئولیت‌پذیری اجتماعی می‌پردازیم.

باتوجه به دیدگاه‌های موجود، پژوهشگران به این نتیجه رسیده‌اند که به‌طور کلی مسئولیت به معنای وظیفه‌شناسی و متعهد بودن فرد نسبت به انجام وظایف خود است و مسئولیت اجتماعی این تعهد را در قبال جامعه بیان می‌دارد. از آنجاکه مسئولیت دارای ابعاد فردی و اجتماعی است، پژوهشگران باتوجه به موضوع پژوهش، مسئولیت‌پذیری اجتماعی را مدنظر قرار داده‌اند؛ چرا که یکی از خصیصه‌های مهم شهروند مطلوب، مسئولیت‌پذیری اجتماعی است.

یکی از نکات مورد توجه پژوهشگران در پرداختن به مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری در نهج‌البلاغه و کتب مطالعات اجتماعی، بررسی میزان توجه به هریک از حیطه‌های دانش، نگرش و مهارت مسئولیت‌پذیری است. حیطه‌شناختی (دانش) به حوزه دانش و اطلاعات برمی‌گردد که شامل اطلاعات و دانش افراد نسبت به محیط اطراف و جامعه‌ای است که در آن زندگی می‌کنند. بنابراین برنامه‌های درسی در زمینه مسئولیت‌پذیری

اجتماعی باید متناسب با فهم و درک دانش‌آموزان تهیه و تدوین شود. حیطة عاطفی (نگرش)، ایجاد انگیزه و عواطف نسبت به انواع مسئولیت‌های اجتماعی را بر عهده دارد. نحوه طراحی و اجرای برنامه درسی مسئولیت‌پذیری اجتماعی باید به‌گونه‌ای باشد که در یادگیرنده ایجاد انگیزه کند. در حیطة عملکردی (مهارت) نیز افراد با رفتارهایی که از خود بروز می‌دهند بیان می‌دارند که مفهوم مسئولیت‌پذیری اجتماعی را به‌خوبی درک کرده و می‌توانند نسبت به محیط اطراف و رفتار دیگران واکنش نشان دهند.

از دیدگاه خداوند در قرآن، مفهوم مسئولیت‌پذیری در جنبه فردی خلاصه نمی‌شود و همواره جنبه فردی و اجتماعی باید در کنار هم در نظر گرفته شود؛ چرا که هر فرد باید نه‌تنها برای خود، بلکه برای جامعه هم مؤثر باشد. در قرآن آیات فراوانی وجود دارد که اهمیت مسئولیت را برای انسان‌ها بیان کرده است. به‌عنوان مثال خداوند در قرآن قبول مسئولیت را به بار سنگین تشبیه کرده است: «هیچ گناهکاری بار گناه دیگری را بر دوش نمی‌کشد» (فاطر، ۱۸). در این زمینه علامه مجلسی در کتاب بحارالانوار حدیثی از پیامبر نقل می‌کند: *كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ*؛ «تمامی افراد جامعه نسبت به هم مسئولیت و وظیفه دارند» (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۷۲، ص ۳۸).

مسئولیت‌پذیری اجتماعی از سوی نظریه‌پردازان و جامعه‌شناسان نیز همواره مطرح و دارای اهمیت بوده است. از دیدگاه جامعه‌شناسی، مسئولیت‌پذیری عملکرد اجتماعی فرد و مجموعه‌ای از روابط میان افراد است که روزانه با توجه به نقش‌های خود با دیگران در کنش و عکس‌العمل‌های متقابل، بروز می‌دهند (خوشبین، ۱۳۹۱). بیرهوف^۱ معتقد است: «آسایش دیگران در زندگی، بخشی از پذیرش مسئولیت‌پذیری اجتماعی افراد را شامل می‌شود» (بیرهوف، ۱۳۸۷، ص ۲۲۳). دورکیم نیز بر این باور است که اعضای جامعه با روابط زودگذر، دقایق کوتاهی را صرف مبادله افکار با یکدیگر می‌کنند. هر یک از نقش‌هایی که افراد در جامعه اجرا می‌کنند، به نحوی ثابت و وابسته به نقش‌های دیگر افراد جامعه است (د/د/شی کلایی، ۱۳۹۵). کانت معتقد است که پایه و اساس اخلاق بر تکلیف استوار است؛ تکلیفی که انسان نسبت به وجود خود، دیگران و محیطی دارد که در آن زندگی می‌کند (صانعی دره‌بیدی، ۱۳۹۳). بعد از کانت، جان استوارت میل در سال ۱۸۵۹ در مقاله‌ای باعنوان «در مورد آزادی» از این واژه استفاده کرد. بعدها ماکس وبر واژه مسئولیت اخلاقی را در جامعه‌شناسی وارد کرد (قنبری چشمه کمره، ۱۳۹۵). در نظریه‌های اخلاقی کلبرگ و نظریه یادگیری اجتماعی بندورا نیز به مسئولیت‌پذیری اجتماعی اشاره شده است. از نظر کلبرگ رعایت تمامی قوانین و مقررات یک جامعه، تضمین‌کننده نیازهای افراد جامعه برای رسیدن به آسایش اجتماعی در آن جامعه است. از نظر بندورا انسان موجودی اجتماعی است و تمامی اعمال و رفتار او در سایه روابط اجتماعی در جامعه مورد بررسی قرار می‌گیرد. از نظر بندورا، انسان به‌خاطر زندگی در محیط اجتماعی، مسئول رفتار خود در قبال دیگران است (آب‌نیکی و سبحانی‌نژاد، ۱۳۹۱). آنچه از این تعاریف استنباط می‌شود این است که جامعه‌شناسان و اندیشمندان غربی نیز بر این نکته توجه و دقت داشته‌اند که مسئولیت‌پذیری باید در وجود افراد جامعه نهادینه شده و به‌صورت

یک ارزش تلقی شود. در این صورت هرکس بر حسب وظیفه‌ای که به او محول شده، مسئولیت خود را انجام داده و پاسخ‌گویی آن را برعهده دارد.

باتوجه به اهمیت موضوع و براساس شواهد تحقیقاتی، پژوهش‌های فراوانی در زمینه مسئولیت‌پذیری صورت گرفته است. به‌طور مثال حسینی، ایزدی، وکیلی و انصاریان (۱۳۹۷) در پژوهشی باعنوان «بررسی بعد اجتماعی مسئولیت‌پذیری از منظر قرآن و اسلام» به این نتیجه دست یافته‌اند که بعد اجتماعی مسئولیت‌پذیری بیانگر آن است که زندگی اجتماعی سرآغاز حقوق و تکالیف معینی است که انسان باتوجه به مسئولیت خویش باید آن‌ها را رعایت کند تا زمینه تحقق عدالت اجتماعی فراهم شود. مسئولیت‌پذیری اجتماعی یکی از جنبه‌های ذاتی انسان است که در همه افراد وجود دارد و کافی است به فعلیت برسد.

محمدی‌پویا، صالحی و مومیوند (۱۳۹۴) نیز در پژوهشی باعنوان «تحلیل محتوای نهج‌البلاغه براساس ساحت‌های شش‌گانه تربیتی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش» پس از تحلیل نهج‌البلاغه به این نتیجه دست یافته‌اند که بین ساحت‌های تربیتی سند تحول و نهج‌البلاغه رابطه معناداری وجود دارد و پژوهش‌هایی از این دست می‌تواند به غنی‌تر کردن اسناد تعلیم و تربیت توسط متون اسلامی و دینی کمک شایانی کند. انق (۱۳۹۷) در پژوهشی باعنوان «شناسایی مؤلفه‌های مسئولیت‌های اجتماعی مطلوب شناختی، عاطفی و عملکردی جهت برنامه درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی ایران» به این نتایج دست یافته که مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی مطلوب شناختی، عاطفی و عملکردی جهت برنامه درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی شامل مسئولیت‌پذیری اجتماعی، دینی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی، زیست‌محیطی و شهروندی - اجتماعی و سازمانی و شغلی است.

احمدی زمانی (۱۳۹۸) در پژوهشی باعنوان «تبیین عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان براساس رساله حقوق امام سجاد (ع) با تأکید بر نقش مدرسه»، ۳ مؤلفه اصلی و ۲۵ زیرمؤلفه که بر فرایند مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان اثرگذار است را طرح کرده است. به‌ترتیب مؤلفه آموزشی شامل زیرمؤلفه‌های روشنگری، تبیین و تحلیلگری، روش تدریس فعال، تدریس مشارکتی، تفاهم‌گری و بیدارگری؛ مؤلفه پرورشی شامل زیرمؤلفه‌های الگوبخشی، مهارت ارتباطی مربی، تفاهم‌گری، انسجام‌بخشی، خودهدایتی، هنجارگرایی، صلاحیت علمی - اخلاقی مربی، هدایتگری، عمل‌گرایی، فرصت‌سازی، اعتمادگری، موعظه‌گری، امیددهنده، مدیریت تفاوت‌ها، حمایتگری، تذکر و ارشاد و سنت‌آفرینی؛ و مؤلفه سازمانی شامل زیرمؤلفه‌های فرهنگ مدرسه، جو حمایتگرانه، جو مشارکتی و تکلیف‌گرایی بود. یافته‌ها نشان داد نقش‌های سه‌گانه (آموزشی، پرورشی و سازمانی) بر روی ۱۲ عامل شناسایی شده براساس رساله سجادیه (ع) در فرایند مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان اثرگذار بوده، اما به‌ترتیب نقش پرورشی و آموزشی با بیشترین اهمیت و تأکید از سوی متخصصان تعلیم و تربیت در کنار نقش سازمانی بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان اثرگذار است.

پژوهش‌های دیگری ازجمله «بررسی مسئولیت‌پذیری اجتماعی در آموزه‌های اسلام و دلالت‌های تربیتی آن برای معلمان» (یعقوبی، ۱۳۹۰)، «مسئولیت‌پذیری و وظیفه‌شناسی از دیدگاه قرآن و روایات اهل بیت (ع)» (رستمیان، ۱۳۹۳)، «بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی در محتوای برنامه درسی

دوره متوسطه نظری ۹۰-۱۳۸۹» (آب‌نیکی و سبحانی‌نژاد، ۱۳۹۱) و «تبیین اصول و روش‌های مسئولیت‌پذیری از دیدگاه اسلام و دلالت‌های تربیتی آن» (داداشی‌کلایی، ۱۳۹۵) نیز از متون دینی همچون قرآن کریم یا متون روایی از جمله رساله حقوق امام سجاد (ع)، مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری یا مسئولیت‌اجتماعی را استخراج کرده‌اند؛ اما مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی در نهج‌البلاغه و مطابقت این مؤلفه‌ها با کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی، برای نخستین بار در پژوهش حاضر مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. طبعاً نتایج این پژوهش در کنار سایر پژوهش‌های انجام شده بر روی متون اسلامی، می‌تواند مورد مقایسه قرار گرفته و تکمیل شود. از آنجاکه در تحلیل محتوای کتب درسی مطالعات اجتماعی از بعد مسئولیت‌پذیری با تکیه بر آموزه‌های نهج‌البلاغه پژوهشی صورت نگرفته است، پژوهشگران بر آن شده‌اند که پژوهشی با عنوان «مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی در کتب مطالعات اجتماعی با تکیه بر آموزه‌های نهج‌البلاغه»^۱ انجام دهند که درصد پاسخ‌گویی به دو پرسش زیر است:

۱- مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی در نهج‌البلاغه شامل چه مواردی است؟

۲- کتب مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی تا چه میزان دربرگیرنده مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی مستخرج از نهج‌البلاغه هستند؟

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر، تحلیل محتوای کیفی - کمی است. تحلیل محتوا یک روش پژوهش و ابزار تحلیلی است که به صورت کاربردی برای تحلیل شکل‌های مختلف ارتباطات است و شامل متن نوشتاری، گفتارهای ضبط شده، مصاحبه‌های باز، اسناد تاریخی، گفتارهای سیاسی، تصورات دیداری، رفتارهای غیرکلامی یا هر نوع پیام دیگری می‌شود. اصطلاح تحلیل متن یا تحلیل محتوای متن به نوع ویژه‌ای از تحلیل محتوا اشاره دارد که بر لغات نوشته شده و متن نوشتاری تمرکز دارد (ابوالمعالی الحسینی، ۱۳۹۲، ص ۸۴).

این پژوهش با بررسی مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی در نهج‌البلاغه - که به روش تحلیل و تفسیر مفهومی انجام شده - آغاز شده است. در این بخش نمونه‌گیری به شیوه هدفمند تا رسیدن به اشباع مقوله‌ای انجام شده است. دستیابی به مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی در سه مرحله صورت پذیرفته: مرحله نخست، بررسی نامه‌ها، خطبه‌ها و حکمت‌ها از طریق کلیدواژگان مستقیم و کاملاً مرتبط با تعریف مسئولیت‌پذیری اجتماعی، مرحله دوم، انتخاب واژگان نیمه‌مرتبط با رفتار مسئولیت‌پذیری اجتماعی و مرحله سوم، بررسی تمامی روایات بدون در نظر داشتن هیچ‌گونه کلیدواژه خاص است. در این مرحله روایاتی انتخاب شده که

۱- پژوهش مذکور پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد خانم «زهره سادات سیدین» با عنوان «مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی در نهج‌البلاغه و انطباق آن با محتوای کتب مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی (پایه چهارم تا ششم)» است که دفاع از آن در شهریور ۹۹ در گروه علوم تربیتی دانشکده غیردولتی و غیرانتفاعی دانشکده رفاه انجام شده است. این پایان‌نامه به راهنمایی دکتر «زهره صالحی متعهد» و مشاوره دکتر «هاجر باختری» انجام شده است.

اگرچه واژه‌های مذکور در آن‌ها وجود ندارد، ولی حاوی معانی هستند که می‌توان مسئولیت‌پذیری اجتماعی را از آن‌ها استخراج کرد.

در بخش دوم پژوهش، مؤلفه‌های مستخرج از نهج‌البلاغه به کتاب درسی مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی (پایه چهارم تا ششم) عرضه شده تا با استفاده از روش تحلیل محتوا میزان انطباق این کتاب با مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری احصایی از نهج‌البلاغه سنجیده شود. برای بررسی میزان برخورداری کتاب درسی مطالعات اجتماعی از مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری از تحلیل محتوا به شیوه قیاسی بهره گرفته شده است. جامعه آماری در این پژوهش، کتاب درسی مطالعات اجتماعی در سه پایه چهارم، پنجم و ششم است که مورد تحلیل محتوای کمی قرار گرفته است. واحد تحلیل نیز تمام اجزای کتاب درسی شامل متن، تصویر و فعالیت در نظر گرفته شده و واحد شمارش فراوانی است. همچنین ابزار پژوهش سیاهه تحلیل محتواست.

به‌منظور بررسی روایی پژوهش، سیاهه تحلیل محتوا به اطلاع چند تن از متخصصین و صاحب‌نظران حوزه تربیتی رسانده شده و اشکالات و نواقص جزئی ذکر شده، مرتفع شده است. در پایان، یافته‌ها به‌صورت کمی (جدول فراوانی، درصد، رتبه بندی و...) و همچنین کیفی ارائه شده است.

یافته‌های پژوهش

در این بخش، یافته‌های پژوهش در قالب پاسخ به دو سؤال اصلی پژوهش بررسی شد.

۱- مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی در نهج‌البلاغه شامل چه مواردی است؟

در اندیشه امیرالمؤمنین حضرت علی (ع)، اعتقاد به خدا و باور قلبی به توحید آنچنان مسئولیتی را بر عهده انسان قرار می‌دهد که افراد، حقوق دیگر افراد جامعه را همچون حقوق الهی رعایت می‌کنند؛ زیرا ادای این حقوق انسانی، با توحید و انجام تکالیف عبادی گره خورده است. براساس نتایج تحلیل و تفسیر مفهومی در کتاب ارزشمند نهج‌البلاغه، ۱۳ مؤلفه اصلی در این حوزه و ۲۵ زیرمؤلفه که زیرمجموعه مؤلفه‌های اصلی بودند، تعیین شد. این مؤلفه‌ها و گزاره‌های مورد استناد از نهج‌البلاغه در جدول ۱ قابل مشاهده است.

جدول ۱. مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی مستخرج از نهج‌البلاغه

شماره	مؤلفه	زیرمؤلفه‌ها	گزاره
۱	ملاطفت با حیوانات	آزار نرساندن به حیوانات	وَلَا تُنْفِرَنَّ بِهِمَّةً وَلَا تُفْرِعَنَّهَا؛ «حیوانات را رام مده و هراسان مکن» (نامه ۲۵).
۲	محافظت از محیط انسانی / طبیعی	آسیب نرساندن به محیط طبیعت	اتَّقُوا اللَّهَ فِي عِبَادَةٍ وَ بِلَادَةٍ فَإِنَّكُمْ مَسْئُولُونَ حَتَّىٰ عَنِ الْبَقَاعِ وَ الْبِهَائِمِ. [وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَ آتَعَصُوا، وَ إِذَا رَأَيْتُمُ الْخَيْرَ فَحَدُّوا بِهِ وَ إِذَا رَأَيْتُمُ الشَّرَّ فَأَعْرِضُوا عَنْهُ؛ «از خدا بترسید و تقوا پیشه کنید؛ زیرا شما در پیشگاه خداوند، مسئول

<p>بندگان خدا، شهرها، خانه‌ها و حیوانات هستید. خدا را اطاعت کنید و از فرمان خدا سر باز نزنید، اگر خیری دیدید، برگزینید و اگر شر و بدی دیدید، از آن دوری کنید» (خطبه ۱۶۷).</p>	<p>آسیب نرساندن به محیط انسانی</p>
<p>وَأَكْرَمِ عَشِيرَتِكَ، فَأَنَّهُمْ جَنَاحَ الَّذِي بِهِ تَطْهِيرُ وَأَصْلُكَ الَّذِي إِلَيْهِ تَصِيرُ وَ يَدُكَ الَّتِي بِهَا تَصُولُ؛ «قبیله و خویشاوندان را گرمی بدار؛ زیرا آن‌ها بال‌های تو برای پرواز و اصل و ریشه تو هستند که به سوی آن‌ها برمی‌گردی و دست و نیروی تو هستند که با آن‌ها به دشمن حمله می‌کنی» (نامه ۲۵).</p>	<p>صله رحم</p>
<p>وَاللَّهُ اللَّهُ فِي جَبْرَانِكُمْ، فَأَنَّهُمْ وَصِيَّةٌ نَبِيَّكُمْ، مَا زَالَ يُوصِي بِهِمْ حَتَّى ظَنَّنَا أَنَّهُ سَيُورَثُهُمْ؛ «پس همانا پیامبر شما وصیت کرده است که خدا را خدا را درباره همسایگان‌تان. تا آنجا که حدس زدیم که برای آنان ارثی معین خواهد کرد» (نامه ۴۷).</p>	<p>رسیدگی به حال همسایگان</p>
<p>قَرَضَ فِي أَمْوَالِ الْأَعْنِيَاءِ أُقْرَاتَ الْفُقَرَاءِ - فَمَا جَاعَ فَقِيرٌ إِلَّا بِمَا مَتَّعَ بِهِ عَنِّي - وَ اللَّهُ تَعَالَى سَأَلَهُمْ عَنْ ذَلِكَ؛ «همانا خداوند روزی فقیران را در ثروت سرمایه‌داران قرار داده است. پس فقیری گرسنه نمی‌ماند، مگر اینکه ثروتمندی به همان اندازه از مال فقیر بهرمنند شود و خداوند از آنان نسبت به آن موضوع سؤال خواهد کرد» (حکمت ۳۲۸).</p>	<p>رعایت حال نیازمندان و بخشندگی</p>
<p>«چون برادرت از تو جدا گردید، تو پیوند دوستی برقرار کن و اگر روی برگردانید تو مهربانی کن، چون درستی نمود تو نرمی پیش آر و اگر مرتکب خطایی شد، عذرش بپذیر» (نامه ۳۱).</p>	<p>مودت و مهربانی با مردم مهرورزی با دیگران</p>
<p>يَا بَنِي اجْعَلْ نَفْسَكَ مِيزَانًا فِيمَا بَيْنَكَ وَبَيْنَ غَيْرِكَ، فَاحْبِبْ لَغَيْرِكَ مَا تُحِبُّ لِنَفْسِكَ، وَ اَكْرَهُ لَهُ مَا تَكْرَهُ لَهَا، وَلَا تَظْلَمْ كَمَا لَا تُحِبُّ أَنْ تَظْلَمَ، وَ أَحْسِنْ كَمَا تُحِبُّ أَنْ يُحْسِنَ إِلَيْكَ، وَ اسْتَقْبِحْ مِنْ نَفْسِكَ مَا تَسْتَقْبِحُهُ مِنْ غَيْرِكَ، وَ ارْضَ مِنَ النَّاسِ بِمَا تَرْضَاهُ لَهُمْ مِنْ نَفْسِكَ، وَلَا تَقُلْ مَا لَا تَعْلَمُ وَ إِنْ قُلْتَ مَا تَعْلَمُ، وَلَا تَقُلْ مَا لَا تُحِبُّ أَنْ يُقَالَ لَكَ؛ «ای پسر! نفس خود را بین خود و مردم قرار بده. پس آنچه را که برای خود دوست داری، برای دیگران نیز دوست بدار و آنچه را که برای تو ناگوار است، برای</p>	<p>میزان قرار دادن نفس خود با دیگران دگرخواهی</p>

دیگران نیز کراهت بار تلقی کن. به کسی ظلم نکن، آن‌گونه که دوست نداری به تو ظلمی شود. نسبت به مردم نیکوکار باش، آن‌چنان که دوست داری به تو نیکی کنند. و آنچه را که برای دیگران زشت می‌داری، برای خود نیز زشت بشمار و چیزی را برای مردم رضایت‌ده که برای خود می‌پسندی. آنچه نمی‌دانی نگو، گرچه آنچه را می‌دانی اندک است» (نامه ۳۱).

وَكَظِيمِ الْعَيْظِ، وَتَجَاوَزَ عِنْدَ الْمَقْدَرَةِ، وَاحْلَمَ عِنْدَ الْعُصْبِ، وَاصْفَحَ مَعَ الدَّوْلَةِ، تَكُنْ لَكَ الْعَاقِبَةُ؛ «خشم را فرو ببر و به‌وقت توانایی، عفو و گذشت کن و در هنگام عصبانیت، بردبار باش و در وقت توانگری، ببخش تا سرانجامت نیکو باشد» (نامه ۶۹).

فرو بردن خشم هنگام ناراحتی

تاب‌آوری

۵

ثُمَّ اللَّهُ اللَّهُ فِي الطَّبَقَةِ السُّفْلَى مِنَ الَّذِينَ لَا حِيلَةَ لَهُمْ وَالْمَسَاكِينَ وَالْمُحْتَاجِينَ وَأَهْلَ الْبُؤْسَى وَالزَّمْنَى، فَإِنْ فِي هَذِهِ الطَّبَقَةِ قَانِعًا وَمُعْتَرًا، وَاحْفَظْ لِلَّهِ مَا اسْتَحْفَظَكَ مِنْ حَقِّهِ فِيهِمْ، وَاجْعَلْ لَهُمْ قِسْمًا مِنْ بَيْتِ مَالِكَ، ..... فِي تَأْدِيَةِ حَقِّهِ إِلَيْهِ؛ «سپس خدا را! خدا را! در خصوص طبقات محروم جامعه که هیچ چاره‌ای ندارند، از زمین‌گیران، نیازمندان، گرفتاران، دردمندان، همانا در این طبقه محروم گروهی حاجت‌خواه وجود دارند و به گدایی دست نیاز برمی‌دارند. پس حفظ کن حق خدا را برای آن‌ها و پاسدار حقی باش که خداوند برای این طبقه معین فرموده است. بخشی از بیت‌المال و بخشی از زمین‌های غنیمتی اسلام را در هر شهری برای طبقات پایین در نظر بگیر؛ زیرا برای دورترین مسلمانان همانند نزدیک‌ترین‌شان سهمی مساوی وجود دارد و تو مسئول رعایت آن هستی. مبدا حکومت‌داری تو را از رسیدگی به حال آنان بازدارد که هرگز انجام کارهای فراوان عذری برای ترک مسئولیت‌های کوچک‌تر نخواهد بود. همواره در فکر مشکلات آنان باش و از آنان دوری مکن؛ به‌ویژه امور کسانی را بیشتر رسیدگی کن که از کوچکی به چشم نمی‌آیند و دیگران آنان را کوچک می‌شمارند و کمتر به تو دسترسی دارند. برای رسیدگی به امور این گروه، فردی مورد اطمینان و خداترس معین کن تا نیازها

تقسیم عادلانه بیت‌المال بین اقشار جامعه

عدالت‌ورزی

۶

<p>و مسائل آنان را به تو گزارش کنند. سپس در رفع مشکلاتشان به گونه‌ای عمل کن که در پیشگاه خدا سربلند باشی؛ زیرا این گروه در میان رعیت بیشتر از دیگران به عدالت نیازمندند و حق آنان را به گونه‌ای بپرداز که در نزد خدا معذور باشی» (نامه ۵۳).</p>		
<p>وَأَجْعَلِ لِكُلِّ إِنْسَانٍ مِّنْ خَدَمِكَ عَمَلًا تَأْخُذُ بِهِ، فَإِنَّهُ أُحْرَىٰ أَلَّا يَتَوَكَّلُوا فِي خَدَمَتِكَ؛ «کار هر کدام از خدمتکارانت را معین کن و او را در برابر آن کار مسئول بدان که تقسیم درست کار سبب می‌شود کارها را به یکدیگر وا نگذارند و در خدمت کردن سستی نکنند» (نامه ۳۱).</p>	<p>تقسیم وظایف عادلانه میان زیردستان</p>	
<p>«اگر حضور عده زیادی از مردم که بیعت‌کننده بودند، نبود و عهد و پیمانی که با خدا بسته بودم، در میان نبود، خلافت را نمی‌پذیرفتم» (خطبه ۳).</p>	<p>تکلیف زمامدار در مقابل عامه مردم</p>	
<p>اعْتَصِمُوا بِالَّذِمِّمِ فِي أَوْلَادِهِا؛ «به پیمان کسانی چنگ بزنید که به پیمان‌شان وفادارند» (حکمت ۱۵۵).</p>	<p>وفای به عهد</p>	
<p>إِنَّ بَدَأَ لَهُ ذَلِكَ يَوْمًا مَا وَمَنْ ظَنَّ بِكَ خَيْرًا فَصَدَّقَ ظَنَّهُ وَ لَا تَضِيعَنَّ حَقَّ أَحِيكَ اتَّكَلَا عَلَىٰ مَا بَيْنَكَ وَ بَيْنَهُ فَإِنَّهُ لَيْسَ لَكَ بِأَخٍ مِّنْ أَضَعَتْ حَقَّهُ؛ «کسی که به تو گمان نیک برد، با او صادق باش و هرگز ضایع نکن حق برادرت را به خاطر اعتمادی که بین شماست؛ زیرا آن کس که حقش را ضایع می‌کنی با تو برادر نخواهد بود» (نامه ۳۱).</p>	<p>حق الناس</p>	
<p>أَمْوَالِكُمْ بِالزَّكَاةِ وَ ادْفَعُوا أَمْوَالَ الْبَلَاءِ بِالذَّعَاءِ؛ «مال‌هایتان را با زکات دادن حفظ کنید و امواج بلا را با دعا از خود دور کنید» (حکمت ۱۴۶).</p>	<p>زکات</p>	<p>تکلیف محوری</p>
<p>ثُمَّ آدَاءَ الْأَمَانَةِ، فَقَدْ خَابَ مَنْ لَيْسَ مِنْ أَهْلِهَا؛ إِنَّهَا عَرِضَتْ عَلَى السَّمَاوَاتِ الْمُبْتَنِيَةِ وَ الْأَرْضِينَ الْمَدْحُورَةِ وَ الْجِبَالِ ذَاتِ الطُّوْلِ الْمَنْصُوبَةِ، فَلَا أُطْوَلُ وَ لَا أُعْرَضُ وَ لَا أُعْلَىٰ وَ لَا أُعْظَمُ مِنْهَا، وَ لَوْ امْتَنَعَ شَيْءٌ بِطَوْلٍ أَوْ عَرْضٍ أَوْ قُوَّةٍ أَوْ عِزٍّ لَامْتَنَعَ، وَ لَكِنْ أَشْفَقْنَا مِنَ الْعُقُوبَةِ وَ عَقَلْنَا مَا جَهَلْنَا مِنْهُ هُوَ أضعفُ مِنْهُنَّ، وَ هُوَ الْإِنْسَانُ، «إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا؛ «کسی که از امانت‌داران از رحمت حق نومید نیستند؛ زیرا امانت به آسمان‌های افراشته و زمین عرضه شده و کوه‌های بلند و استوار که از آن‌ها بلندتر، پهناورتر، فراتر و بزرگتر نبود، عرضه شد. درواقع آسمان، زمین و کوه با</p>	<p>امانت‌داری</p>	<p>۷</p>

<p>وجود بلندی و پهناوری و قوت و ارجمندی از رفتن به زیر بار امانت امتناع کردند و آن را نپذیرفتند و از عذاب پروردگار ترسیدند. آن‌ها چیزی را دریافته بودند که موجودی ناتوان مانند انسان در نیافته بود» (خطبه ۱۹۹).</p>		
<p>إِنَّ لِلْوَالِدِ عَلَى الْوَالِدِ حَقًّا، وَإِنَّ لِلْوَالِدِ عَلَى الْوَالِدِ حَقًّا؛ فَحَقُّ الْوَالِدِ عَلَى الْوَالِدِ أَنْ يُطِيعَهُ فِي كُلِّ شَيْءٍ إِلَّا فِي مَعْصِيَةِ اللَّهِ سُبْحَانَهُ؛ «همانا برای فرزند به پدرش، حقی است. حق پدر بر فرزند این است که فرزند در همه چیز او را اطاعت کند، جز نافرمانی از خدا» (حکمت ۳۹۹).</p>	<p>احترام به والدین و بزرگان</p>	
<p>اللَّهُ اللَّهُ فِي الْيَتَامَى، فَلَا تَغْبُوا أَقْوَاهُمْ، وَلَا يَضِعُوا بِحَضْرَتِكُمْ؛ «خدا را! خدا را! درباره یتیمان. نکند آنان گاهی سیر و گاه گرسنه بمانند و حقوق شان ضایع شود» (نامه ۴۷).</p> <p>همچنین در فرازی دیگر می‌فرماید: وَتَعَهَّدَ أَهْلُ الْيَتِيمِ وَدَوَى الرَّقَّةَ فِي السَّنِّ مِمَّنْ لَا حِيلَةَ لَهُ وَلَا يَنْصَبُ لِلْمَسْأَلَةِ نَفْسَهُ وَذَلِكَ عَلَى الْوَلَاءَةِ تَقِيلٌ؛ «از یتیمان خردسال و پیران سالخورده که راه چاره ندارند، دلجویی کنید که مسئولیتی سنگین بر دوش زمامداران است» (نامه ۵۳).</p>	<p>رسیدگی به یتیمان</p>	<p>۸ حمایتگری</p>
<p>وَ أَمْرٌ بِالْمَعْرُوفِ تَكُنْ مِنْ أَهْلِهِ وَ اتَّكِرِ الْمُنْكَرَ وَ بِيَدِكَ وَ لِسَانِكَ وَ بَيْنَ مَنْ فَعَلَهُ بِجَهْدِكَ؛ «امر به معروف کن تا از اهل آن شوی! و با دست و زبان نهی از منکر کن و با کوشش بسیار از کسی که منکرات را انجام می‌دهد، دوری گزین» (نامه ۳۱).</p> <p>فَرَضَ اللَّهُ ..... الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ مَصْلَحَةً لِلْعَوَامِّ، وَ النَّهْيَ عَنِ الْمُنْكَرِ رَدْعًا لِلْسَفَهَاءِ؛ «واجب کرد خداوند امر به معروف را برای جلوگیری از زشتی‌ها» (حکمت ۲۵۲).</p>	<p>امر به معروف و نهی از منکر</p>	<p>۹ موعظه‌گری</p>
<p>مَقَارِبَةُ النَّاسِ فِي أَخْلَاقِهِمْ، أَمِنْ مِنْ عَوَائِلِهِمْ؛ «موافقت با مردم در خلق و خوی‌شان، سبب ایمنی از آسیب‌شان است» (حکمت ۴۰۱).</p>	<p>مدارا کردن با مردم</p>	
<p>قَالَ مُسْلِمٌ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَ يَدِهِ إِلَّا بِالْحَقِّ؛ «مسلمان کسی است که مسلمانان از زبان و دست او اذیت و آزاری نبینند؛ مگر آنجا که پای حق در میان باشد» (خطبه ۱۶۷).</p>	<p>آزار نرساندن به مردم</p>	<p>۱۰ سازگاری اجتماعی</p>

<p>مَنْ ظَنَّ بِكَ خَيْرًا فَصَدَّقْ ظَنَّهُ؛ «کسی که به تو گمان خوبی دارد، گمانش را (با رفتار) تصدیق کن» (حکمت ۲۴۸).</p>	حسن ظن		
<p>مِنْ وَاجِبِ حُقُوقِ اللَّهِ عَلَى الْعِبَادِ النَّصِيحَةُ بِمَبْلَغِ جُهْدِهِمْ وَالتَّعَاوُنُ عَلَى إِقَامَةِ الْحَقِّ بَيْنَهُمْ؛ «از حقوق واجب خدا بر بندگان، خیرخواهی به اندازه توان و یاری کردن یکدیگر برای برپایی حق در میان خود است» (خطبه ۲۱۶).</p>	یاری رساندن به دیگران	همکاری و تعاون	۱۱
<p>أَوْصِيكُمَا وَجَمِيعَ وُلْدِي وَأَهْلِي وَمَنْ بَلَغَهُ كِتَابِي بِتَقْوَى اللَّهِ وَنَظْمِ أَمْرِكُمْ؛ «شما و همه فرزندان و کسانم و هر کسی را که نوشته‌ام به او می‌رسد، به تقوای خدا و نظم داشتن در کارتان سفارش می‌کنم» (نامه ۴۷).</p> <p>«فرصت را غنیمت دان؛ پیش از آنکه از دست برود و اندوهگین شوید» (نامه ۳۱).</p>	استفاده درست از زمان	نظم اجتماعی	۱۲
<p>وَالِاسْتِشَارَةُ عَيْنُ الْهَدْيَةِ. وَقَدْ خَاطَرَ مَنْ اسْتَعْنَى بِرَأْيِهِ؛ «مشورت عین به مقصود راه یافتن است و هرکس خودسرانه عمل کند، دچار خطر می‌شود» (حکمت ۲۱۱).</p>			
<p>وَلَيْسَ امْرُؤٌ وَإِنْ عَظَمَتْ فِي الْحَقِّ مَنْزِلَتُهُ، وَتَقَدَّمَتْ فِي الدِّينِ فَضِيلَتُهُ - بِفَوْقِ أَنْ يُعَانَ عَلَى مَا حَمَلَهُ اللَّهُ مِنْ حَقِّهِ. وَلَا امْرُؤٌ وَإِنْ صَغُرَتْهُ النَّفُوسُ وَاقْتَحَمَتْهُ الْعُيُونُ بِدُونِ أَنْ يُعِينَ عَلَى ذَلِكَ أَوْ يُعَانَ عَلَيْهِ؛ «و هیچ‌کس هرچند جایگاهش در حق بسی بزرگ باشد و برتری او در دین بیشتر از دیگران باشد، بالاتر از آن نیست که در گزاردنِ حقی که خداوند بر عهده او گذاشته، از یاری دیگران بی‌نیاز باشد. و هیچ‌کس هرچند مردم او را کوچک شمارند و در دیده آنان ناچیز به حساب آید، کمتر از آن نیست که نتواند دیگران را در گزاردن حق یاری دهد یا نخواهد که بر انجام دادن وظیفه او را یاری دهند» (نامه ۵۳).</p>	همکاری در امور اجتماعی	مشارکت اجتماعی	۱۳

۲ - کتب مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی تا چه میزان دربرگیرنده مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی مستخرج از نهج‌البلاغه است؟

نتایج تحلیل محتوا به شیوه کمی نشان داد که کتب مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی به میزان قابل قبولی انعکاس‌دهنده مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی مستخرج از نهج‌البلاغه هستند. پژوهشگران مؤلفه‌های استخراج شده از نهج‌البلاغه را به محتوای کتاب‌ها عرضه داشتند تا نسبت این مؤلفه‌ها و محتوای کتاب را بررسی کنند. این مؤلفه‌ها در قالب‌های سه‌گانه متن، تصویر و فعالیت در کتاب مذکور مورد بررسی قرار گرفتند. مصادیق و گزاره‌های مرتبط با مؤلفه‌ها و همچنین فراوانی آن‌ها در جدول ۲ و ۳ گزارش شده است.

جدول ۲. گزاره‌های مرتبط با مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی در کتب مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی

مؤلفه	زیرمؤلفه	گزاره‌ها
۱- ملاحظت با حیوانات	آزار نرساندن به حیوانات	متن: «گاهی بعضی از افراد برای تفریح و سرگرمی جانوران را شکار می‌کنند» (پایه چهارم، درس ۱۹). «دریای خزر نیز محل زندگی انواع ماهیان و پرندگان مهاجر است. متأسفانه این موجودات در معرض خطر نابودی قرار گرفته‌اند و هر ساله تعداد آن‌ها کاهش می‌یابد» (پایه ششم، درس ۱۸). تصویر: کودکی که با تیر و کمان کبوتری را هدف قرار داده است (پایه چهارم، درس ۱۹). فعالیت: با پاکت خالی کفش، لانه‌ای برای پرندگان درست کنید و در آن غذا بگذارید (پایه چهارم، درس ۱۹).
۲- محافظت از محیط انسانی و طبیعی	آزار نرساندن به محیط طبیعت	متن: «زباله‌ها را در جای مخصوص بگذاریم تا محل زندگی همسایه‌ها کثیف و آلوده نشود» (پایه چهارم، درس ۱). «آلوده کردن و مصرف نادرست آب باعث به هدر رفتن آن می‌شود» (پایه پنجم، درس ۶). «انرژی‌های نو برخلاف سوخت‌های فسیلی محیط زیست را آلوده نمی‌کنند» (پایه ششم، درس ۸). تصویر: تصویری مربوط به زباله‌ها و مراکز صنعتی که باعث آلودگی محیط زیست شده‌اند (پایه چهارم، درس ۱۹). تصویر صفحه ۹۶ خروج نفت از نفت‌کش و آلوده کردن آب‌ها (پایه ششم، درس ۱۸). فعالیت: فعالیت شماره ۲ درس از دانش‌آموز می‌خواهد تا گویند هنگام سفر در یک محیط طبیعی چه کارهایی انجام دهند تا به محیط زیست صدمه‌ای وارد نشود (پایه چهارم، درس ۱۹). اگر شما مسئول یک منطقه ساحلی بودید، برای حفظ دریا - این نعمت خدادادی - چه کارهایی می‌کردید؟ (پایه ششم، درس ۱۸).
	آزار نرساندن به محیط انسانی	متن: «چنین آثار تاریخی که اینقدر قدیمی هستند، فقط ممکن است در چند کشور دنیا وجود داشته باشد. چه خوب که از آن‌ها محافظت شود و گردشگران هنگام بازدید از این آثار تاریخی باید مراقب باشند که به آن‌ها آسیبی وارد

<p>نشود» (پایه چهارم، درس ۱۳). «زمانی که بخاری روشن است، درها و پنجره‌ها را باز نگذاریم» (پایه ششم، درس ۸).</p> <p>تصویر: تصویر فضای شهر را که با پوشش گیاهان آراسته شده و به زیبایی و تداوم زندگی بشر کمک می‌کند، نشان می‌دهد (پایه چهارم، درس ۴). تصویر بازدید مردم از تخت جمشید که یک اثر باستانی است (پایه چهارم، درس ۱۲).</p>	صله رحم
<p>فعالیت: فعالیت ۱ که از بچه‌ها می‌پرسد برای داشتن محله‌ای بهتر در چه کارهایی می‌توانند با اهالی محله خود همکاری کنند؟ (پایه چهارم، درس ۱).</p> <p>متن: «دید و بازدید و عیدی گرفتن از مراسم نوروز است» (پایه چهارم، درس ۲۲). «نباید آنقدر در کار و درس غرق شود که هیچ وقتی برای ارتباط با خانواده و دوستان و خویشان نداشته باشد» (پایه ششم، درس ۱۳).</p> <p>تصویر: تصویر صفحه ۲ عیادت از بیمار (پایه چهارم، درس ۱).</p>	
<p>متن: «جمله پیامبر (ص): اگر می‌خواهید خدا و پیامبر شما را دوست داشته باشند، با همسایگان خود به نیکی رفتار کنید» (پایه چهارم، درس ۱). «عده‌ای از مسلمانان کشورهای همسایه ایران برای زیارت مرقد امام هشتم امام رضا (ع) و حضرت معصومه (س) به کشور ایران سفر می‌کنند» (پایه ششم، درس ۱۹).</p>	رسیدگی به حال همسایگان
<p>تصویر: تصویر صفحه ۲ که بچه‌ها در حال کمک کردن به همسایه خود هستند و تصویر صفحه ۳، کودکی که در حال کمک به مرد همسایه در محله است (پایه چهارم).</p> <p>فعالیت: فعالیت ۲ صفحه ۴ از دانش‌آموز می‌خواهد که باتوجه به مزاحمتی که افراد برای یکدیگر به وجود می‌آورند، برای پارک ماشین تدابیری بیاندهند (پایه چهارم).</p>	
<p>متن: «وقتی کسی ناامید است، ما می‌توانیم کاری کنیم که او احساس بهتری پیدا کند» (پایه پنجم، درس ۳).</p> <p>تصویر: تصویر صفحه ۳۴ نمونه‌ای از مصرف درست مواد غذایی و به یاد گرسنگان بودن را نشان می‌دهد (پایه ششم، درس ۶).</p> <p>فعالیت: فعالیت ۸ صفحه ۳۴ از بچه‌ها می‌خواهد پوستری درباره مصرف غذا (شکرگزاری، اسراف نکردن و کمک به گرسنگان) طراحی و به تابلو بزنند.</p>	رعایت حال نیازمندان و بخشندگی
<p>متن: «چه خوب است که همسایه‌ها از حال یکدیگر باخبر باشند و به هم کمک کنند و با هم مهربان باشند» (پایه چهارم، درس ۱). «همدلی یعنی فرد بتواند احساسات، رفتار و شرایط دیگری را درک کند و خودش را جای آن‌ها بگذارد» (پایه پنجم، درس ۳). «همه ما نیاز داریم که دوستانی داشته باشیم</p>	

تا هم به آن‌ها محبت کنیم و هم مورد توجه و مهربانی قرار بگیریم» (پایه ششم، درس ۱).

تصویر: تصویر امام خمینی (ره) با کودکان (پایه چهارم، درس ۲۲). تصویر دوم و سوم صفحه ۱۴ نشان‌دهنده محبت به دیگران است (پایه پنجم، درس ۳). تصویر صفحه ۱۰ که تعدادی از پسر بچه‌ها به هم محبت و کمک می‌کنند (پایه ششم، درس ۱).

فعالیت: در هر موقعیتی چه کارهایی می‌توانیم انجام دهیم تا دیگری احساس بهتری پیدا کند: الف) زنگ نقاشی است و دوست شما بسته مداد رنگی که دیشب خریده بود، گم کرده است و...» (پایه پنجم، درس ۳). ب) فعالیت ۱ صفحه ۱۰: نام یک یا چند نفر از دوستانی که تا به حال داشته‌اید را بنویسید و بگویید چرا دوستی با آن‌ها برای شما مهم است (پایه ششم، درس ۱).

متن: «خرید سوغات از شهر کرمانشاه» (پایه چهارم، درس ۱۴). «رانندگان باید با حواس جمع رانندگی کنند. صحبت کردن راننده با تلفن همراه و با دیگران و نیز خوردن و آشامیدن در حین رانندگی باعث بروز حادثه می‌شود» (پایه پنجم، درس ۸). «همه ما دوست داریم گاهی شادی‌ها یا ناراحتی‌های خود را با دوستانمان در میان بگذاریم» (پایه ششم، درس ۱).

میزان قرار دادن
نفس خود با
دیگران

۴- دگرخواهی

متن: «حضرت علی (ع) تلاش زیادی کرد که مخالفان را آرام کند، ولی مردم به خانه عثمان حمله کردند و او را کشتند» (پایه پنجم، درس ۱۸). «داود از یکی از دوستانش می‌شنود که سعید پشت سر او حرف‌هایی زده است. به فکر فرو می‌رود و راه‌حل‌های مختلفی به ذهنش می‌رسد» (پایه ششم، درس ۴).

فرو بردن خشم
در هنگام
ناراحتی

۵- تاب‌آوری

متن: «حضرت علی (ع) برای اجرای عدالت تلاش کرده و دست ستمگران را از بیت‌المال کوتاه کرد» (پایه پنجم، درس ۱۸).

تقسیم عادلانه
بیت‌المال بین
اقشار جامعه

متن: «داره این کشور پهناور کار ساده‌ای نبود. برای همین داریوش دستور داد آن را به بخش‌هایی تقسیم کنند. بعد برای هر بخش یک شهربان انتخاب کرد» (پایه چهارم، درس ۱۳). «حکومت برای اینکه بتواند وظایف خود را به خوبی انجام دهد، به سه قوه تقسیم شده است که هر قوه مسئولیت‌هایی برعهده دارند» (پایه پنجم، درس ۱۰).

تقسیم وظایف
عادلانه میان
زیردستان

۶- عدالت‌ورزی

تصویر: صفحه ۵۳ تصویر دوم که نشان‌دهنده تقسیم کار بین افراد است (پایه چهارم، درس ۱۲). تصویر جلسه رئیس‌جمهور و هیئت وزیران در صفحه ۵۳ (پایه پنجم، درس ۱۰).

فعالیت: میان وظایف اصلی حکومت‌ها و وظایف که در کتاب آمده چه شباهت‌هایی می‌توانید پیدا کنید؟ (پایه پنجم، درس ۱۰).

<p>متن: «مقام رهبری بر همه فعالیت‌هایی که قوای سه‌گانه انجام می‌دهند، نظارت دارد و آن‌ها را هدایت می‌کند» (پایه پنجم، درس ۱۰).</p> <p>تصویر: تصویر مقام رهبری در صفحه ۵۲ که در مقابل اجتماع مردم است (پایه پنجم، درس ۱۰).</p>	<p>تکلیف زمامدار در مقابل عامه مردم</p>	
<p>متن: «معاویه با وعده پول و مقام میان سپاه امام حسن (ع) اختلاف ایجاد کرد و چون از جنگ می‌ترسید، نامه‌ای برای امام فرستاد و از او خواست تا وی صلح کند. امام حسن (ع) پیشنهاد صلح را با شرایطی که به نفع مسلمانان بود، پذیرفت. اما معاویه به شرایط صلح‌نامه عمل نکرد» (پایه پنجم، درس ۱۸).</p> <p>فعالیت: فعالیت ۱ صفحه ۱۹: زهرا تصمیم گرفته هر روز یک ساعت، درسی که در آن ضعیف است را بخواند (پایه ششم، درس ۳).</p>	<p>وفای به عهد</p>	
<p>تصویر: مصرف بی‌رویه آب در تصاویر صفحه ۳۱ نمونه‌ای از حق‌الناس است (پایه پنجم، درس ۶).</p>	<p>حق‌الناس</p>	
<p>مصدق صریحی برای این زیرمؤلفه در کتاب مطالعات اجتماعی یافت نشد.</p>	<p>زکات</p>	<p>۷- تکلیف محوری</p>
<p>متن: «حفظ دوستی یعنی اینکه ما با دوستانمان چه رفتارهایی داشته باشیم تا دوستی ادامه پیدا کند؟» (پایه ششم، درس ۲).</p> <p>تصویر: به‌صورت تصویر برای دانش‌آموزان آورده شده است که در آن خانواده‌ای در حال بازدید از موزه هستند (پایه چهارم، درس ۱۱).</p>	<p>امانت‌داری</p>	
<p>متن: «با اینکه زمان زیادی از شب گذشته بود، بچه‌ها مشتاقانه به حرف‌های پدر و مادر گوش می‌دادند» (پایه پنجم، درس ۱۶). «چون باید به حرف مادر گوش کنم، انشاءالله یک روز دیگر با شما بازی می‌کنم» (پایه ششم، درس ۲).</p> <p>تصویر: تصویر صفحه ۲ نشانگر ادب دختر خانم نسبت به صحبت‌های مادرش است (پایه پنجم، درس ۱). سلام پسر در تصویر به مادرش (پایه پنجم، درس ۱۷).</p>	<p>احترام به والدین و بزرگان</p>	
<p>فعالیت: با تعدادی از دوستان‌تان یک گروه همدلی در یک موضوع تشکیل دهید (برای مثال همدلی با کودکان بی‌بضاعت) (پایه پنجم، درس ۴).</p>	<p>رسیدگی به یتیمان</p>	<p>۸- حمایتگری</p>
<p>متن: «امام حسین (ع) در مورد دلیل قیام خود فرموده‌اند: قیام من برای زنده نگه داشتن اسلام و امر به معروف و نهی از منکر است» (پایه پنجم، درس ۱۸).</p> <p>«پیامبر (ص) می‌فرماید: بدترین افراد کسانی هستند که میان مردم سخن‌چینی می‌کنند و بین دوستان جدایی می‌اندازند» (پایه ششم، درس ۱).</p> <p>فعالیت: فعالیت ۴ صفحه ۷۰ حضرت علی (ع) فرموده است: «از دست دادن فرصت موجب پشیمانی و اندوه است» (پایه ششم، درس ۱۳).</p>	<p>امر به معروف و نهی از منکر</p>	<p>۹- موعظه‌گری</p>

<p>متن: «انسان از صحبت کردن و هم‌نشینی با دوستان خوب لذت می‌برد» (پایه ششم، درس ۱).</p> <p>فعالیت: فعالیت ۹ صفحه ۷۶، آداب و مقررات برخی مکان‌های عمومی گذران اوقات فراغت را کامل کنید (پایه ششم، درس ۷).</p>	<p>مدارا کردن با مردم</p>	<p>۱۰- سازگاری اجتماعی</p>
<p>متن: «در ساختمان محل زندگی خود یا کوچه و خیابان محله‌تان ترقه‌بازی نکنید» (پایه چهارم، درس ۱). «آزار و اذیت کافران آنقدر زیاد بود که پیامبر به جمعی از مسلمانان دستور داد که به حبشه هجرت کنند» (پایه پنجم، درس ۱۵). «از مسخره کردن یک تیم یا هواداران آن خودداری کرده و فقط تیم مورد علاقه‌مان را تشویق کنیم» (پایه ششم، درس ۱۴).</p> <p>تصویر: تصویر اسب امام حسین (ع) بعد از شهادت آن حضرت (پایه پنجم، درس ۱۸).</p> <p>فعالیت: پیامبر (ص) در برابر آزار و اذیت کافران چگونه رفتار می‌کرد؟ (پایه پنجم، درس ۱۵).</p>	<p>آزار نرساندن به مردم</p>	<p>۱۰- سازگاری اجتماعی</p>
<p>متن: «با اینکه میل نداریم خواسته آن‌ها را بپذیریم، برای ما خیلی سخت است که به آن‌ها «نه» بگوییم» (پایه ششم، درس ۲).</p> <p>فعالیت: فعالیت ۱ صفحه ۱۹ حسن تصمیم گرفته است با دوستانش خوش اخلاق باشد و پشت سر کسی بدگویی نکند (پایه ششم، درس ۳).</p>	<p>حسن ظن</p>	<p>۱۱- همکاری و تعاون</p>
<p>متن: «در مسجد مردم علاوه بر عبادت خدا، از حال هم خبر می‌گیرند و برای حل مشکلات محله خود با یکدیگر مشورت می‌کنند» (پایه چهارم، درس ۲).</p> <p>«اعضای یک گروه باید روابط خوبی با هم داشته باشند و به یکدیگر کمک کنند» (پایه پنجم، درس ۴). «در مسائل و مشکلات با هم احساس همدردی و خیرخواهی داشته باشیم و به هم کمک کنیم» (پایه ششم، درس ۲).</p> <p>فعالیت: اگر شما همیار پلیس راه باشید، به خانواده‌هایی که قصد سفر دارند، چه توصیه‌هایی می‌کنید؟ (پایه پنجم، درس ۱۳).</p>	<p>یاری رساندن به دیگران</p>	<p>۱۱- همکاری و تعاون</p>
<p>متن: «امام خمینی (ره) پاکیزگی و نظم را دوست داشت و در کارهایش منظم بود» (پایه چهارم، درس ۲۲). «مدیر و معاونان با همفکری بچه‌ها، مقرراتی را برای برگزاری بهتر اردو نوشتند؛ برای مثال ساعت خوابیدن و بیدار شدن، ساعت غذا خوردن و دور نشدن بچه‌ها از گروه بدون اجازه مدیر» (پایه پنجم، درس ۱۰).</p> <p>«در برنامه متادل، استراحت و خواب، درس خواندن، عبادت کردن و تفریح و سرگرمی به اندازه کافی وجود دارد» (پایه ششم، درس ۱۳).</p> <p>تصویر: تصویر صفحه ۷۰ برنامه منظم هفتگی (پایه ششم، درس ۱۳).</p> <p>فعالیت: باتوجه به متن درس، خصوصیات امام خمینی (ره) را بیان کنید (پایه چهارم). بهروز تصمیم گرفته است که در خانه منظم باشد و وسایلش را در جای خود بگذارد (پایه ششم، درس ۳).</p>	<p>استفاده درست از زمان</p>	<p>۱۲- نظم اجتماعی</p>

متن: «یکی از رویدادهای مهم کشور روز ۲۲ بهمن است که روز پیروزی انقلاب اسلامی است» (پایه چهارم، درس ۲۲). «اعضای یک گروه باید به نظر یکدیگر احترام بگذارند و در تصمیم‌گیری‌ها و انجام کارها مشورت و همفکری کنند» (پایه پنجم، درس ۴). «یکی از نکات مهم در تصمیم‌گیری‌ها این است که از فکر و تجربه دیگران استفاده کنیم» (پایه ششم، درس ۴).

تصویر: تصویر راهپیمایی ۲۲ بهمن (پایه چهارم). تصویر صفحه ۵۲، تصویر رأی دادن مردم است که نمونه‌ای از مشارکت اجتماعی به حساب می‌آید (پایه پنجم، درس ۱۰). تصویر صفحه ۲۲ اتاق مشاور (پایه ششم، درس ۴).
فعالیت: دو مورد از کارهایی را که در یکی از گروه‌های مدرسه درباره آن‌ها مشورت و همفکری کرده‌اید، بیان کنید و نتیجه آن را بگویید (پایه پنجم، درس ۴). فعالیت ۲ صفحه ۲۲ نام چند نفر از افرادی که صلاحیت و تجربه دارند تا شما بتوانید در مسائل و مشکلات زندگی با آن‌ها مشورت کنید را بنویسید (پایه ششم، درس ۴).

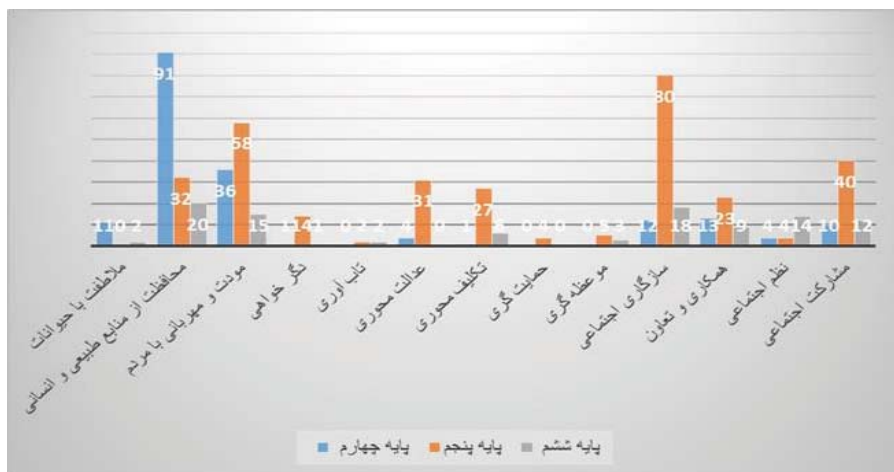
۱۳- مشارکت اجتماعی
همکاری در امور اجتماعی

جدول ۳. فراوانی مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی در کتب مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی

مؤلفه	زیرمؤلفه	متن	تصویر	فعالیت	فراوانی کل
۱- ملاحظت با حیوانات	آزار نرساندن به حیوانات	۳	۶	۲	۱۱
۲- محافظت از محیط انسانی و طبیعی	آزار نرساندن به محیط طبیعت	۳۸	۵۰	۱۷	۱۴۳
	آزار نرساندن به محیط انسانی	۴	۳۲	۲	
۳- مودت و مهربانی با مردم	صله رحم	۸	۳	۰	۴۲
	رسیدگی به حال همسایگان	۶	۷	۱	
	رعایت حال نیازمندان و بخشندگی	۱۲	۳	۲	
۴- دگرخواهی	مهرورزی با دیگران	۲۵	۲۵	۱۷	۱۶
	میزان قرار دادن نفس خود با دیگران	۱۰	۱	۵	
۵- تاب‌آوری	فرو بردن خشم در هنگام ناراحتی	۴	۰	۰	۴
۶- عدالت‌ورزی	تقسیم عادلانه بیت‌المال بین اقشار جامعه	۶	۰	۰	۳۴

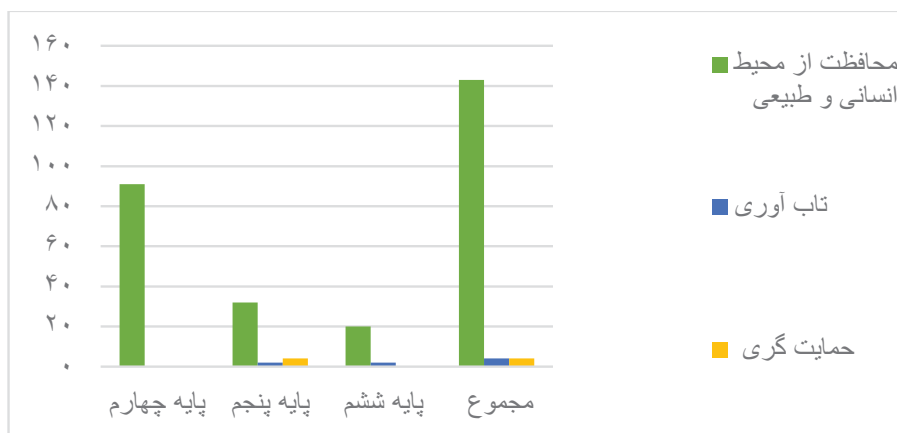
	۱	۶	۱۷	تقسیم وظایف عادلانه میان زیردستان	
	۰	۰	۵	تکلیف زمامدار در مقابل عامه مردم	
	۲	۲	۸	وفای به عهد	
	۰	۵	۰	حق الناس	
۲۹	۰	۰	۰	زکات	۷- تکلیف محوری
	۰	۲	۴	امانت‌داری	
	۰	۰	۱۱	احترام به والدین و بزرگان	
۴	۲	۰	۲	رسیدگی به یتیمان	۸- حمایت‌گری
۸	۳	۰	۵	امر به معروف و نهی از منکر	۹- موعظه‌گری
	۱۵	۶	۳۱	مدارا کردن با مردم	
۱۱۰	۷	۶	۴۲	آزار نرساندن به مردم	۱۰- سازگاری اجتماعی
	۱	۰	۲	حسن ظن	
۴۵	۱۶	۱۰	۱۹	یاری رساندن به دیگران	۱۱- همکاری و تعاون
۲۳	۳	۲	۱۷	استفاده درست از زمان	۱۲- نظم و انضباط اجتماعی
۶۲	۱۴	۲۱	۲۷	همکاری در امور اجتماعی	۱۳- مشارکت اجتماعی
۶۰۵	۱۱۰	۱۸۷	۳۰۸	مجموع	

نتایج کمی تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی ذکر شده در جدول بالا به تفکیک مؤلفه‌ها نیز به صورت مقایسه‌ای در نمودار ۱ قابل مشاهده است.

نمودار ۱. توزیع فراوانی مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی در پایه‌های چهارم، پنجم و ششم ابتدایی

همان‌گونه که در جدول ۳ ملاحظه شد، طی تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی دوره دوم، در مجموع ۶۰۵ مورد مؤلفه در حوزه مسئولیت‌پذیری اجتماعی در کتاب مشخص شد که ۱۸۳ مؤلفه به پایه چهارم، ۳۲۰ مؤلفه به پایه پنجم و ۱۰۲ مؤلفه به پایه ششم تعلق دارد. مؤلفه‌ای که بیشترین مصادیق را در برنامه درسی مطالعات اجتماعی به خود اختصاص داده است، مؤلفه «محافظة از محیط طبیعی و انسانی» (۱۴۳ مورد) است. درحالی‌که مؤلفه «تاب‌آوری» و «حمایت‌گری» (هریک ۴ مورد) در این کتاب بسیار کم‌رنگ است که در نمودار ۱ گزارش شده است. باتوجه به اهمیت این دو مؤلفه در شکل‌گیری شهروندان مسئول در آینده، این مسئله جای تأمل دارد. در این میان برخی از مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی به‌دست آمده از نهج‌البلاغه (مانند مفهوم زکات) در کتاب درسی یافت نشد که این امر می‌تواند به علت دشواری تبیین آن مفهوم برای سنین دبستان باشد.

نمودار ۲. بیشترین و کمترین فراوانی مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی در سه پایه تحصیلی

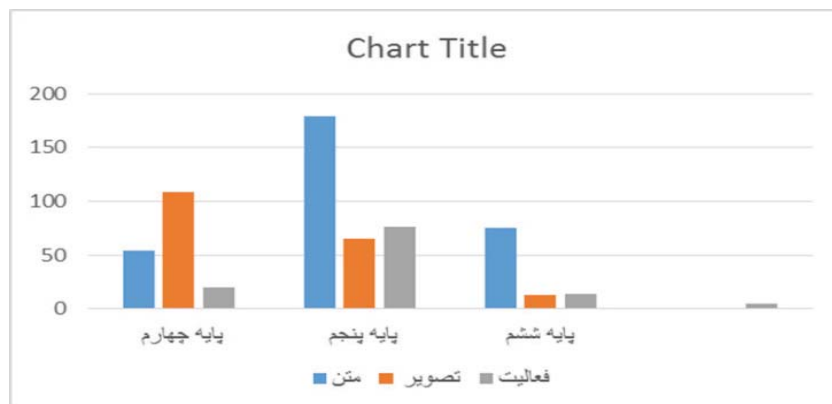
پس از بررسی پراکندگی «فراوانی مؤلفه‌ها» در کتاب درسی، در ادامه به بررسی پراکندگی «حیطه قرارگیری مؤلفه‌ها» در کتاب درسی و همچنین پراکندگی «قالب ارائه» آن‌ها می‌پردازیم.

در مجموع کل ۶۰۵ مؤلفه شناخته شده در کتاب درسی مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی، بیش از نیمی از مؤلفه‌ها در حیطه «مهارت» قرار دارند (۶۲ درصد). در جایگاه دوم حیطه «نگرش» با ۳۱ درصد و در جایگاه سوم حیطه «دانش» با ۷ درصد قرار گرفته‌اند که در جدول ۴ گزارش شده است. این مسئله مؤید آن است که مقوله مسئولیت‌پذیری بیشتر عملکردی بوده و کمتر به حیطه عاطفی و شناختی مرتبط است. این مطلب در مؤلفه‌های مستخرج از نهج‌البلاغه نیز به چشم می‌خورد (۲۳ مورد از مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری در نهج‌البلاغه از جنس مهارت هستند). این نوع قرارگیری مؤلفه‌ها در حیطه‌های سه‌گانه را می‌توان از نقاط قوت برنامه درسی مطالعات اجتماعی به شمار آورد که تأکید اصلی آن بر مهارت‌آموزی است و انتقال دانش در پایین‌ترین جایگاه قرار دارد. همین مطلب هدف برنامه‌ریزان این کتاب است که در «روش آموزش تعلیمات اجتماعی» بر آن تأکید شده است.

جدول ۴. میزان توجه به مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی در حوزه‌های دانش، نگرش و مهارت در پایه چهارم تا ششم

پایه تحصیلی	حیطه دانش	حیطه نگرش	حیطه مهارت
پایه چهارم	۴/۵ درصد	۲۴ درصد	۷۱/۵ درصد
پایه پنجم	۴ درصد	۳۲ درصد	۶۴ درصد
پایه ششم	۱۱ درصد	۳۸ درصد	۵۱ درصد
جمع کل در سه پایه تحصیلی	۷ درصد	۳۱ درصد	۶۲ درصد

علاوه بر فراوانی و حیطه قرارگیری مؤلفه‌ها در کتاب درسی، مسئله «قالب ارائه» نیز مورد بررسی پژوهشگران قرار گرفته است. در این کتاب مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری در سه قالب متن، تصویر و فعالیت مورد بررسی قرار گرفتند. همان‌طور که در نمودار ۳ مشخص شده، متن با بیشترین فراوانی (۵۰ درصد) نسبت به تصویر و فعالیت، در سه پایه چهارم، پنجم و ششم مشخص شده است. در جایگاه دوم تصاویر (۲ درصد) و در جایگاه سوم فعالیت‌ها (۱۸ درصد) قرار دارند.

نمودار ۳. پراکندگی مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی در کتاب مطالعات اجتماعی در سه قالب متن، تصویر و فعالیت

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر در دو مرحله انجام پذیرفت. مرحله آغازین تهیه مقولات مورد نیاز برای تحلیل محتوای کتب مطالعات اجتماعی بود که در قالب لیستی از مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی در نهج‌البلاغه از نظر گذشت. لازم به ذکر است که مؤلفه‌های احصایی پژوهش حاضر تا حد زیادی همسو با مؤلفه‌های به‌دست آمده در سایر پژوهش‌هایی است که از منظر قرآن یا رساله حقوق امام سجاد (ع) یا سایر منابع اسلامی به موضوع مسئولیت‌پذیری پرداخته‌اند. جزئیات این پژوهش‌ها و ویژگی‌های هر یک در قسمت بیان مسئله از نظر گذشت. برای نمونه پژوهش احمدی زمانی (۱۳۹۸)، متأخرترین پژوهش ذکر شده در پیشینه، در چندین مؤلفه با پژوهش حاضر اشتراک دارد: از جمله امانت‌داری، دگرخواهی، تکلیف‌محوری، عدالت‌ورزی، حمایت‌گری، همکاری و تعاون، موعظه‌گری، سازگاری اجتماعی و مشارکت اجتماعی. در برخی موارد زیرمؤلفه پژوهش حاضر در پژوهش احمدی زمانی به‌عنوان مؤلفه اصلی ذکر شده است: مانند حسن ظن. همچنین در پژوهش داداشی کلایی (۱۳۹۵) از میان مؤلفه‌های پژوهش حاضر مواردی چون احترام به حقوق دیگران، عدالت‌ورزی و مشارکت و حفاظت از محیط طبیعی ملاحظه می‌شود. مؤلفه‌های مشترک پژوهش نجفی (۱۳۹۳) با پژوهش حاضر عبارتند از: آزار نرساندن به دیگران، رعایت حقوق دیگران، توجه به محیط زیست و منابع انسانی. رستمیان (۱۳۹۳) نیز از میان مؤلفه‌های پژوهش حاضر به مواردی چون وظیفه‌شناسی، امانت‌داری، انفاق و وفای به عهد اشاره کرده است. بنابراین می‌توان گفت که مؤلفه‌های احصایی از نهج‌البلاغه در پژوهش حاضر منطبق با پژوهش‌ها در سایر منابع اسلامی بوده و البته مواردی بیش از آن‌ها را ارائه می‌دهد و بنابراین همسو با روح کلی حاکم بر منابع اسلامی است.

مرحله دوم پژوهش حاضر تحلیل محتوای قیاسی کتب مطالعات اجتماعی بر مبنای مؤلفه‌های احصایی از نهج‌البلاغه بود. براساس نتایج تحلیل، مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی مستخرج از نهج‌البلاغه به میزان قابل قبولی در کتب مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی وجود داشت. اما نکات و سؤالاتی در این میان موجود است که در ادامه به بررسی آن‌ها می‌پردازیم.

از آنجا که تعداد صفحات کتاب درسی از پایه چهارم تا ششم به صورت افزایشی است، تعداد مؤلفه‌ها بیانگر نامتوازن بودن ارائه مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی در پایه‌های مختلف است. به این معنا که ضریب صفحه‌ای فراوانی مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی در پایه چهارم ۱.۸، در پایه پنجم ۲.۸ و در پایه ششم ۰.۸ مؤلفه به ازای هر صفحه است. این امر نشان‌دهنده آن است که ارائه مفاهیم مرتبط با مسئولیت اجتماعی در این کتاب توازن ندارد. رشد فراوانی در پایه پنجم به نسبت پایه چهارم به واسطه رشد فهم انتزاعی دانش‌آموزان طبیعی است، اما کاهش چشمگیر فراوانی مؤلفه‌ها در پایه ششم، مطلبی است که نیاز به بررسی و کشف علت دارد.

در بخش دوم یافته‌های پژوهش، نتایج همچنین نشان داد که بیشترین درصد مؤلفه‌های یافت شده در پایه چهارم در قالب تصویر بود (حدود ۶۰ درصد) که این امر حاکی از توجه مؤلفین به ویژگی‌های رشدی مخاطبین این کتاب است؛ چرا که زبان تصویر در سنین پایین‌تر، گویاتر و اثرگذارتر است. اما در پایه پنجم و ششم، مؤلفه‌های متنی بیشترین درصد را به خود اختصاص دادند (به ترتیب ۵۶ و ۷۳.۵ درصد). همچنین برآیند کلی سه پایه در کنار یکدیگر نقش پررنگ‌تر مؤلفه‌های متنی را به اثبات می‌رساند (۵۰ درصد). این در حالی است که فعالیت‌های کتاب کمترین مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی را در خود جای داده است (۱۸ درصد). این مطلب نیاز به بررسی و طرح مسئله با مؤلفین دارد که چرا از فرصت فعالیت‌های کتاب که در آن‌ها نقش اصلی برعهده دانش‌آموزان است و آموزش غیرمستقیم اتفاق می‌افتد، کم بهره گرفته شده است و در عوض متن که بار اصلی آموزش مستقیم را عهده‌دار است، بیشترین درصد مؤلفه‌ها را انعکاس می‌دهد. آیا بهتر نیست موضوعی چون مسئولیت اجتماعی که در حوزه عملکردی قرار دارد، در قسمت «فعالیت»‌های کتاب درسی پررنگ‌تر به چشم بخورد؟ یا اینکه اساساً آیا در این برنامه درسی فعالیت به اندازه کافی مورد توجه است؟

در نتیجه با هم‌بینی دو مرحله پژوهش می‌توان بیان داشت که کتب مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی به میزان قابل قبولی انعکاس‌دهنده مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی مستخرج از نهج‌البلاغه هستند. از منظر حیطة قرارگیری مؤلفه‌ها نیز میان کتاب درسی با نهج‌البلاغه همسویی مشاهده می‌شود. چرا که بیشترین توجه در کتاب مطالعات اجتماعی به مؤلفه‌های حیطة مهارت معطوف است (که با اهداف برنامه‌ریزی شده برای این برنامه درسی نیز منطبق است). همچنین با مؤلفه‌های مستخرج از نهج‌البلاغه همسو است؛ چرا که در نهج‌البلاغه نیز مؤلفه‌های حیطة مهارت بیشترین سهم را داراست.

همچنین براساس نتایج پژوهش به نظر می‌رسد مسئولیت‌پذیری که از مهم‌ترین شاخصه‌های موفقیت برای جوامع انسانی است، باید در سنین پایین در شهروندان درونی شود. مسئولیت‌پذیر نبودن افراد در زندگی روزمره و در جامعه کنونی و انجام ندادن وظایف شغلی و حرفه‌ای، مانع از رسیدن به کمال مسئولیت‌پذیری اجتماعی می‌شود. توجه کافی به مقوله مسئولیت اجتماعی مبتنی بر آموزه‌های دینی در دوران ابتدایی و در محتوای کتاب‌های درسی می‌تواند عامل تأثیرگذاری در تربیت شهروندان تراز برای آینده جامعه ایران اسلامی باشد.

در پایان پژوهشگران پیشنهاد می‌کنند تا در پژوهش‌هایی مجزا موضوع مسئولیت اجتماعی که تربیت شهروندان تراز آینده تا حد زیادی به آن منوط است، مورد بررسی مقایسه‌ای از منظرهای مختلف روان‌شناختی،

دینی و جامعه‌شناختی قرار گیرد. همچنین به مؤلفین کتب درسی توجه بیشتر و عمیق‌تر به مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی مستخرج از نهج‌البلاغه را در تدوین کتب درسی پیشنهاد می‌دهند. استفاده از نتایج پژوهش انجام شده در حوزه مسئولیت اجتماعی می‌تواند در تألیف و تدوین یا اصلاح کتب درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی مورد استفاده قرار گیرد.

باتوجه به نتایج پژوهش حاضر که حاکی از توجه غیر متوازن در سال‌های مختلف به مقوله مسئولیت‌پذیری است و از آنجاکه محتوای آموزشی کتاب‌های درسی، خصوصاً کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی، مؤثر و مهم تلقی می‌شود، پیشنهاد می‌شود توجه و تأکید بر موضوع مسئولیت اجتماعی در کتب مربوطه یکسان و متوازن شود.

به نظر می‌رسد آشناسازی والدین و معلمان دوره ابتدایی با مهارت‌های اجتماعی احصایی از نهج‌البلاغه، از جمله مسئولیت اجتماعی در قالب کتاب‌های آموزشی و دوره‌های آموزشی در جلسات فوق برنامه مدارس در درونی‌سازی این مفهوم در سنین ابتدایی کمک‌کننده باشد.

از جمله محدودیت‌های این پژوهش این است که این پژوهش در واقع دو پژوهش مجزا بود که در یک پژوهش ترکیب شده است. علاوه بر آن تحلیل و تفسیرهای موجود از نهج‌البلاغه بسیار متنوع و بعضاً تخصصی است که مشکل استنباط را برای پژوهشگران ایجاد می‌کند؛ باین حال پژوهشگران تلاش کردند تا از تفسیرهایی استفاده کنند که به زمان حال نزدیک‌تر باشد تا درک و فهم آن برای خوانندگان پژوهش حاضر ساده باشد. همچنین پیچیدگی مبحث مسئولیت اجتماعی و قرارگیری آن، هم در زمینه مباحث علوم اجتماعی و هم در مباحث روان‌شناسی و تربیتی به دشواری این بحث افزود.

منابع

- قرآن مجید. ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای.
 نهج‌البلاغه. (۱۳۸۳). ترجمه دشتی. قم: طلوع مهر.
 آبنیکی، ز؛ و سبحانی‌نژاد، م. (۱۳۹۱). مقاله بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه نظری ایران. *فصلنامه اندیشه‌های نوین تربیتی*. ۸ (۱).
 ایمانی، م. (۱۳۹۰). ضرورت و اهمیت تربیت و مسئولیت اجتماعی. *فصلنامه اصلاح و تربیت*. ۱۰ (۱۰۸).
 ابوالمعالی الحسینی، خ. (۱۳۹۲). تحلیل کیفی متن: استقرا / قیاس. *فصلنامه پژوهشی مطالعات اسلامی و علوم تربیتی*. ۱ (۱).
 احمدی زمانی، ز. (۱۳۹۸). تبیین عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان براساس رساله حقوق امام سجاد (ع) با تأکید بر نقش مدرسه. *فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*. ۴ (۱۱).
 انق، م. (۱۳۹۷). شناسایی مؤلفه‌های مسئولیت‌های اجتماعی مطلوب شناختی، عاطفی و عملکردی جهت برنامه درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی ایران. *فصلنامه رهبری و مدیریت آموزشی*. دانشگاه آزاد واحد گرمسار. ۱۲ (۴).

- بیرهوف، ه. (۱۳۸۷). *رفتارهای اجتماعی مطلوب (تحلیل انواع رفتارهای اجتماعی از دیدگاه روان‌شناسی اجتماعی)*. مترجم رضوان صدقی نژاد. تهران: نشر گل آذین.
- حسینی، ز؛ ایزدی، م؛ وکیلی، ن؛ و انصاریان، ف. (۱۳۹۷). بررسی بعد اجتماعی مسئولیت‌پذیری از منظر قرآن و اسلام. *فصلنامه مطالعات قرآنی*. ۹ (۳۴)، ۲۷۹-۳۰۴.
- خوشبین، ی. (۱۳۹۱). بررسی مسئولیت‌پذیری اجتماعی جوانان و عوامل مؤثر فرهنگی — اجتماعی بر آن. *فصلنامه علوم اجتماعی*. (۵۹).
- دهقانی، م. (۱۳۸۸). تحلیل محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی براساس مهارت‌های اجتماعی باتوجه به دیدگاه آموزگاران. دانشگاه فردوسی مشهد. *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*. ۸ (۳۱).
- داداشی کلایی، ف. (۱۳۹۵). اصول و روش‌های تربیتی مسئولیت‌پذیری در آموزه‌های اسلامی. پژوهش در *مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*. ۲۶ (۴۱).
- رستمیان، م. (۱۳۹۳). مسئولیت‌پذیری و وظیفه‌شناسی از دیدگاه قرآن و روایات اهل بیت (ع). *پژوهش‌نامه حکمت اهل بیت (ع)*. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان. ۱ (۲)، ۳۱-۵۰.
- صانعی دره‌بیدی، م. (۱۳۹۳). *فلسفه اخلاق و مبانی رفتار*. [منوچهر صانعی دره‌بیدی]. تهران: نشر سروش.
- فلاحیان، ن؛ آرام، م؛ نادری، م؛ و احمدی، آ. (۱۳۹۱). *روش آموزش مطالعات اجتماعی*. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی.
- قنبری چشمه کمره، ف. (۱۳۹۵). *ارزیابی محتوایی کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی براساس انواع مسئولیت اجتماعی از دیدگاه معلمان شهرستان هرسین*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه الزهرا (س) کرمانشاه.
- مجلسی، م. (۱۳۶۳ ش). *بحار الانوار*. بیروت، لبنان: مؤسسه الوفاء. ۱۴۰۴ ه ق. ج ۷۲، ص ۳۸.
- محمدی پویا، ف؛ صالحی، ا. و مومیوند، ف. (۱۳۹۴). تحلیل محتوای نهج‌البلاغه براساس ساحت‌های شش‌گانه تربیتی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. *فصلنامه پژوهش‌نامه نهج‌البلاغه*. ۳ (۱).
- ناصری، ز. (۱۳۹۶). *ارزیابی و تحلیل محتوای کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی بر مبنای مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده علوم انسانی رشته علوم تربیتی دانشگاه آزاد واحد قم.
- نجفی، ح؛ و سبحانی نژاد، م. (۱۳۹۳). تحلیل ابعاد شناسه مسئولیت‌پذیری در سبک زندگی اسلامی. *فصلنامه سراج منیر*. دانشگاه شاهد، تهران. ۵ (۱۶).
- یعقوبی، ل. (۱۳۹۰). *بررسی مسئولیت‌های اجتماعی در آموزه‌های اسلام و دلالت‌های تربیتی آن برای معلمان*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه علامه طباطبایی تهران.